

Barbora Štolleová

Pod kuratelou

Německé říše

Zemědělství

Protektorátu

Čechy a Morava

PLÁNOVITÉ HOSPODAŘENÍ
ZEMĚDĚL. VÝROBKY

ÚPRAVA TRHU

ŘÍZENÍ ODBYTU

KAROLINUM

Hospodářství
řízené
trhovou úpravou

Pod kuratelou Německé říše

Zemědělství Protektorátu
Čechy a Morava

Mgr. Barbora Štolleová, Ph.D.

Recenzovali:

prof. PhDr. Jana Burešová, CSc.

doc. PhDr. Jiří Šouša, CSc.

Vydala Univerzita Karlova v Praze, Nakladatelství Karolinum

Redakce Marie Bernardová

Grafická úprava Jan Šerých

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

Vydání první

© Univerzita Karlova v Praze, 2014

© Barbora Štolleová, 2014

ISBN 978-80-246-2243-9

ISBN 978-80-246-2441-9 (online : pdf)

Univerzita Karlova v Praze
Nakladatelství Karolinum 2015

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

Obsah

Poděkování	7
Úvod	9
I. Autarkie – exploatace – germanizace: východiska a cíle nacistické zemědělské politiky v Protektorátu Čechy a Morava	24
II. Nacistická správa zemědělské a vyživovací politiky v Protektorátu Čechy a Morava	42
II. 1. Orgány nacistické zemědělské politiky v protektorátě v období tzv. vojenské správy	44
II. 2. Skupina „Ernährung und Landwirtschaft“ Úřadu říšského protektora – rozhodovací centrum protektorátní zemědělské a vyživovací politiky	48
II. 3. Zemědělstí odborníci, pověřenci a Českomoravská úřadovna pro dovoz a vývoz – komplementující nástroje okupační politiky na úseku protektorátního zemědělství	63
II. 4. Heydrichova reforma veřejné správy a završení korporativní výstavby protektorátního zemědělství (Svaz zemědělství a lesnictví pro Čechy a Moravu)	78
II. 5. Řízení protektorátní zemědělské a vyživovací politiky po vyhlášení tzv. totální války	91
III. Systém válečného řízeného hospodářství v zemědělství Protektorátu Čechy a Morava	97
III. 1. Mechanismus řízeného hospodářství v zemědělství	104
III. 2. Protektorátní nebo říšský model řízeného hospodářství? Přechnodné správní struktury a aplikace říšskoněmeckého vzoru	119

III. 3. Systém řízeného hospodářství ve službách okupační mocnosti: instrumentalizace protektorátního systému okupačním cílům a jeho germanizace	129
IV. Optimalizace produkční funkce: opatření nacistické zemědělské politiky v Protektorátu Čechy a Morava	153
IV. 1 Pracovní síly v zemědělství	155
IV. 2. Systém povinných dodávek 1939–1943	161
IV. 3. Cenová politika a prémiový systém	205
IV. 4. Intenzifikace zemědělské výroby	214
IV. 5. Přejechod od povinné ke smluvní dodávce 1943–1945	242
V. Výsledky zemědělské výroby a možnosti exploatace protektorátního zemědělství ve prospěch Třetí říše	252
V. 1. Produkční funkce protektorátního zemědělství	252
V. 2. Snižování protektorátní spotřeby – funkční alternativa ke klesající produkční funkci zemědělství	265
V. 3. Obchodní styk mezi protektorátem a Německou říší. Exploatace zemědělství, nebo péče o okupovaný region?	271
Závěr	285
Seznam zkratk	299
Seznam tabulek a grafů	300
Summary	304
Zusammenfassung	314
Prameny a literatura	326

Poděkování

Ráda bych tímto poděkovala profesorovi Eduardu Kubů, který mě přivedl ke studiu moderních hospodářských dějin, za veškerou odbornou pomoc a vstřícnost, jichž se mi od něj vždy dostalo. V nemenší míře děkuji docentu Jiřímu Šoušovi, který ve mně prohloubil nadšení pro agrární dějiny a poskytl mi rovněž nespočetné cenné rady a připomínky k mé práci. Poděkování patří mé dlouholeté přítelkyni a kolegyni dr. Adéle Jůnové Mackové za pomoc s texty v poněkud hektické době a kolegovi dr. Matěji Spurnému za laskavou pomoc s překlady.

Zavázána jsem pracovníkům všech institucí, které mi umožnily přístup k cenným publikacím a archivním materiálům, bez nichž by tato práce nemohla vzniknout. Patří mezi ně především Národní archiv v Praze, Bundesarchiv v Berlíně, Národní knihovna ČR a Státní oblastní archiv v Praze.

V neposlední řadě děkuji celé své rodině, která trpělivě snášela mé pracovní vytížení, zvláště mamince Janě, jejíž podpora a pomoc jsou pro mě nepostradatelné.

*Barbora Štolleová
Praha, květen 2014*

Úvod

Soužití Čechů a Němců v českých zemích a ve střední Evropě a proměna jejich vztahů náleží dlouhodobě k nosným a čtenářsky atraktivním tématům moderních dějin. Právě hospodářská rovina této problematiky nabyla v posledních letech na aktuálnosti. Badatelský zájem se soustředil na fenomén hospodářského nacionalismu v českých zemích a jeho proměny v širokém záběru od formování moderních národů až po druhou světovou válku. Ve výzkumu byla reflektována institucionální výstavba i ideologické zázemí emancipačního úsilí Čechů v éře habsburské monarchie, po roce 1918 se zájem soustředil na zakotvení původně emancipační strategie na úrovni státního hospodářského nacionalismu a zvláštní pozornosti se dostalo hospodářským elitám (podnikatelské, finanční elity).¹ Stranou nezůstalo ani období nacistické okupace, které radikálně změnilo rámec pro formování česko-německých vztahů a vtisklo jim tak zcela specifický charakter.² Na mezinárodní úrovni byla hospodářská okupace českých zemí zasazena do širšího kontextu nacistické hospodářské politiky v okupovaných teritoriích. Mezi jinými byly nastoleny otázky ohledně cílů nacistické hospodářské politiky v českých zemích, jejich realizačního rámce i výsledků, a to jak z hlediska „splnění

1 Drahomír Jančík – Eduard Kubů (ed.), *Nacionalismus zvaný hospodářský. Střety a zápasy o nacionální emancipaci/převahu v českých zemích (1859–1945)*, Praha 2011; Jan Hájek – Drahomír Jančík – Eduard Kubů (ed.), *O hospodářskou národní državu. Úvahy a stati o moderním českém a německém nacionalismu v českých zemích*, Acta Universitatis Carolinae. Philosophica et Historica 1/2005, Studia historica LIX, Praha 2009; Helga Schultz – Eduard Kubů (ed.), *History and Culture of Economic Nationalism in East Central Europe*, Frankfurter Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Ostmitteleuropas, Bd. 14, Berlin 2006; Jiří Štaif (ed.), *Moderní podnikatelské elity – metody a perspektivy bádání*, Praha 2007; Eduard Kubů – Jiří Šouša (ed.), *Finanční elity v českých zemích (Československu) 19. a 20. století*, Praha 2008.

2 Miloš Hořejš – Barbora Štolleová, *Hospodářský nacionalismus v čase nacionálního socialismu*, in: D. Jančík – E. Kubů (ed.), *Nacionalismus zvaný hospodářský. Střety a zápasy o nacionální emancipaci/převahu v českých zemích 1859–1945*, Praha 2011, s. 503–575.

očekávání“, tak i z hlediska dopadů pro hospodářství daného regionu.³ V tomto směru navazuje na výzkum i předkládaná práce. Na základě zevrubného studia primární i sekundární literatury nabízí analýzu vývoje zemědělství v prostředí Protektorátu Čechy a Morava. Práce zachycuje proměnu tohoto klíčového národohospodářského sektoru pod tlakem okupace, resp. pod kuratelou Německé říše, a to na úrovni institucionální (správa a její fungování) i produkční (objem a struktura zemědělské výroby). V závěrečné části interpretuje výsledky nacistické zemědělské politiky v protektorátu a směřuje ke zhodnocení úlohy českého zemědělství v kontextu nacistického úsilí o exploataci českých zemí (obchod mezi protektorátem a říší).

Hospodářská okupace českých zemí náleží mezi témata, která byla zpracována značně nerovnoměrně. Pro publikace domácí i zahraniční provenience je typické, že při zpracování této problematiky významně upřednostnily záležitosti hospodářských odvětví přímo spjatých s vedením války, tj. průmyslu (srov. H. E. Volkmann)⁴, upřely svou pozornost na hospodářský vývoj odstoupeného pohraničí (Říšská župa Sudety)⁵, případně reflektovaly pouze specifické aspekty nacistické hospodářské politiky, které měly úzkou vazbu na politiku germanizační. Jedná se především o arizace, které v posledních letech poutaly mimořádný badatelský zájem.⁶ Zjevnou disproporcí ve stavu bádání lze spatřovat i v případě zemědělského sektoru českých zemí, resp. Protektorátu Čechy a Morava, na který se soustředí následující strany. V dosavadní literatuře byla reflek-

-
- 3 Richard J. Overly – Gerhard Otto – Johannes Houwink Ten Cate, *Die Neuordnung Europas, NS- Wirtschaftspolitik in den besetzten Gebieten*, Berlin 1997.
 - 4 Volkmann, Hans Erich, *Ökonomie und Expansion, Grundzüge der NS-Wirtschaftspolitik. Ausgewählte Schriften*, München 2003.
 - 5 K hospodářskému vývoji odtrženého pohraničí především Wolfgang Braumandl, *Die Wirtschafts- und Sozialpolitik des Deutschen Reiches im Sudetenland 1938–1945*, Nürnberg 1985; Václav Kural – Zdeněk Radvanovský a kol., „Sudety“ *pod hákovým křížem*, Ústí n. Labem 2002, s. 209–239; Volker Zimmermann, *Sudetští Němci v nacistickém státě. Politika a nálada v Říšské župě Sudety (1938–1945)*, Praha 2004, s. 159–192; dále celá řada příspěvků publikovaných v edici *Historie okupovaného pohraničí* (ed. Z. Radvanovský).
 - 6 Drahomír Jančík – Eduard Kubů, „Arizace“ a arizátoři. *Drobný a střední židovský majetek v úvěrech Kreditanstalt der Deutschen (1939–45)*, Praha 2005; dále práce kolektivu autorů Drahomír Jančík – Eduard Kubů – Jiří Novotný – Jiří Šouša, *Arizace a germanizace cenných papírů jako instrument k potlačení židovského a českého elementu ve velkopodnikatelském hospodářství Protektorátu Čechy a Morava a Říšské župě Sudety*. Výstup vědeckého projektu Ministerstva zahraničních věcí ČR (projekt RB/19/02); tíž, *Zrůdný monopol. „Hadega“ a její obchod drahými kovy a drahokamy za druhé světové války*, Terezínské studie a dokumenty 2001, Praha 2001, s. 249–307; Drahomír Jančík – Eduard Kubů – Jiří Šouša. *Unter Mitarbeit von Jiří Novotný, Arisierungsgewinnler. Die Rolle der Deutschen Banken bei der „Arisierung“ und Konfiskation jüdischer Vermögen im Protektorat Böhmen und Mähren (1939–1945)*, Wiesbaden 2011.

tována téměř výhradně pozemková a osídlovací politika, tedy segment germanizační. Nacistická politika krve a půdy (tzv. Blut und Bodenpolitik) se stala předmětem zkoumání Jaroslava Šprysla, Gustava Novotného, Jaroslava Michla, Antonína Haase, nejnověji Miloše Hořejše a ze zahraničních autorů např. Isabely Heinemann či Hermanna Kaienburga.⁷ Dokonce i Alice Teichová, která zpracovala problematiku nacistické hospodářské politiky v protektorátě v rámci prestižní publikace *Die Neuordnung Europas, NS-Wirtschaftspolitik in den besetzten Gebieten*, vydané koncem devadesátých let minulého století, se v rovině zemědělství v podstatě omezila na fenomén germanizace půdy.⁸ Nejinak je tomu i v případě syntézy dějin zemědělství českých zemí z poloviny devadesátých let minulého století, ve které Antonín Kubačák jednoznačně akcentoval problematiku pozemkovou a osídlovací, čímž zcela zatlačil do pozadí zemědělství jako hospodářský sektor. Ani jeho nejnovější syntéza, kterou připravil společně s Magdalenou Beranovou v roce 2010, nepřinesla v tomto směru kvalitativní změnu.⁹

-
- 7 Stanislav Šisler, *Německá kolonizace českých zemí v letech 1941–1942*, Český lid 71 (č. 2), 1984, s. 216–223; Zdeněk Antoš, *Blut und Boden – ke „konečnému řešení“ národnostní otázky v sudetské župě*, Slezský sborník 64, 1966, s. 28–59; Jaroslav Michl, *Nacistické zásahy do české pozemkové držby za okupace (normativní obraz)*, Právněhistorické studie 13, 1967, s. 229–258; Antonín Haas, *Vylastaňování české půdy na Českobudějovicku za okupace*, Jihočeský sborník historický 31, 1962; s. 172–177; týž, *Prameny k dějinám vysídlených území v tzv. Protektorátu Čechy a Morava*, in: Acta Regionalia – Sborník vlastivědných prací, Praha 1965, s. 128–135; Gustav Novotný, *Konfiskace a uvalování vnučených správ na pozemkový majetek velkostatků v českých zemích v době nesvobody 1938–1945*, in: B. Rašticová (ed.), *České a slovenské zemědělství v letech 2. světové války*, Sborník příspěvků z mezinárodní konference konané v Uherském Hradišti ve dnech 17.–18. 4. 1996, Studie Slováckého muzea 1, Uherské Hradiště 1996, s. 51–60; Jan Rychlík, *Změny v pozemkové držbě v českých zemích v letech 1938–1945*, tamtéž, s. 17–25; Hermann Kaienburg, *Die Wirtschaft der SS*, Berlin 2003, s. 313; Isabel Heinemann, „Rasse, Siedlung, deutsches Blut“, *Das Rasse- und Siedlungshauptamt der SS und die rassenpolitische Neuordnung Europas*, Göttingen 2003; Miloš Hořejš – Barbora Štolleová, *Politika „krve a půdy“*, in: D. Jančík – E. Kubů (ed.), *Nationalismus zvaný hospodářský. Střety a zápasy o nacionální emancipaci/převahu v českých zemích 1859–1945*, Praha 2011, s. 535–561.
- 8 Alice Teichová, *Instruments of Economic Control and Exploitation: the German Occupation of Bohemia and Moravia*, in: R. J. Overy – G. Otto – J. Houwink Ten Cate (Hg.), *Die Neuordnung Europas, NS- Wirtschaftspolitik in den besetzten Gebieten*, Berlin 1997, s. 83–108. Příspěvek Teichové byl s mírnými obměnami publikován o rok později i v českém jazyce. Alice Teichová, *Německá hospodářská politika v českých zemích v letech 1939–1945*, Studie z hospodářských dějin č. 1, Praha 1998.
- 9 Antonín Kubačák, *Dějiny zemědělství v českých zemích*, II. díl (1900–1989), Praha 1995; Magdaléna Beranová – Antonín Kubačák, *Dějiny zemědělství v Čechách a na Moravě*, Praha 2010, s. 370–373. Z dalších Kubačákových prací, které se dotýkají období nacistické okupace, srv. Antonín Kubačák, *Ministerstvo zemědělství v letech 1918–1948*, Praha 2005, týž, *Činnost Svazu československých velkostatkářů v letech 1919–1943*, Sborník archivních prací 37 (č. 2), 1987, s. 325–373.

Domácí výzkum přinesl pouze několik specializovaných studií k dějinám zemědělství českých zemí v letech nacistické okupace, z nichž žádná nenabídla uspokojivé odpovědi ohledně charakteru nacistické zemědělské politiky v protektorátu, jejího vlivu na jeden z nejvýznamnějších národohospodářských sektorů, ani detailněji nerozpracovala otázku exploatace českého zemědělství ve prospěch Třetí říše. Jaroslav Šprysl jako jediný blíže definoval cíle nacistické zemědělské politiky v protektorátu a vystihl jejich dvojakost (odlišení autarkně-exploatační a pozemkové a osídlovací politiky v protektorátu), dále se však tomuto problému nevěnoval a soustředil se na úzce vymezenou problematiku zemědělských pracovních sil v protektorátu a na sociální dopady okupace pro zemědělské dělnictvo.¹⁰ V tomto směru se jeho zájem tematicky protnul s výzkumem Václava Průcha, který na počátku sedmdesátých let publikoval studii o sociální proměně české společnosti v letech nacistické okupace a rovněž poukázal na rozporuplné trendy v případě zemědělských pracovních sil: na straně jedné systematické úsilí o zajištění pracovních sil pro zemědělství a na straně druhé kolizi této politiky s nucenými náborů do říše.¹¹

Do popředí zájmu Václava Průcha a Jaroslava Pátka se již v šedesátých letech dostal systém válečného řízeného hospodářství v zemědělství.¹² Oba autoři vysvětlili základní principy fungování tohoto systému – instituce a jejich kompetence. Konkrétní opatření, která byla v jeho rámci přijata, však víceméně ponechali stranou. Ačkoliv si jasně uvědomovali význam direktivního řízení ekonomiky pro realizaci nacistických cílů v protektorátním zemědělství – možnost detailního řízení

-
- 10 Jaroslav Šprysl, *K problematice postavení českého rolnictva v letech 1939–41*, Historie a vojenství 16, 1967, s. 593–630; týž, *Zemědělské dělnictvo v Čechách za okupace*, Praha 1971; týž, *Čeští rolníci v boji proti nacistické agrární politice na počátku okupace*, in: Slovenské národní povstání a náš odboj, Praha 1975, s. 160–175.
- 11 Václav Průcha, *Změny v sociální struktuře československé společnosti v letech 1938–1945*, Vědecká sdělení č. 33, Praha 1970, s. 67–69.
- 12 Václav Průcha, *Základní rysy válečného řízeného hospodářství v českých zemích v letech nacistické okupace*, Historie a vojenství 16, 1967, s. 215–239. Václav Průcha – Rudolf Olšovský, *Vliv nacistické okupace na československé hospodářství*, in: Nacistická okupace Evropy 1–3. Sborník referátů z III. mezinárodního kongresu dějin evropského odboje v Karlových Varech v září 1963, Praha 1966, s. 43–103; Václav Průcha, *Včlenění českého zemědělství do systému válečného řízeného hospodářství nacistického Německa*, in: B. Rašticová (ed.), *České a slovenské zemědělství v letech 2. světové války*, Studie Slovákého muzea 1, Uherské Hradiště 1996, s. 29–33; Václav Průcha, *Včlenění českých zemí a Slovenska do nacistického velkoprostorového hospodářství*, in: J. Němeček a kol., *Československo a krize demokracie ve střední Evropě ve 30. a 40. letech XX. století. Hledání východisek a krizi*, Praha 2010, s. 359–373; Jaroslav Pátek, *České zemědělství v období imperialismu*, Sborník pedagogické fakulty Univerzity Karlovy, Historie IV., Praha 1975; týž, *Zemědělství za okupace*, Dějepis a zeměpis ve škole 7, 1964–1965, s. 180–183.

hospodářského procesu, řízení výroby, distribuce i spotřeby – ani jeden z nich se blíže nezabýval otázkou, jakým způsobem tento systém byl podřízen německým zájmům. Jaroslav Pátek se problematiky germanizace protektorátních správních struktur v zemědělství dotkl pouze v rovině ovládnutí zemědělského družstevnictví nacisty. Podobně i ve studiích věnovaných správnímu vývoji v Protektorátu Čechy a Morava (P. Maršálek, J. Milotová, S. Šisler)¹³ zůstalo řízení zemědělského sektoru ve špičce nacistického okupačního aparátu a germanizace zemědělské správy blíže neobjasněno. V době nejnovější posunula bádání v tomto směru pouze dvojice autorů Jiří Novotný a Jiří Šouša, kteří demonstrovali germanizační proces v zemědělství na příkladu Agrární (za okupace Zemědělské) banky.¹⁴

Ponecháme-li stranou publikace všeobecného charakteru bilancující dopady nacistické okupace pro české hospodářství, které vznikly bezprostředně po skončení války,¹⁵ výsledkům protektorátní zemědělské výroby se věnoval jako první Jaroslav Pátek.¹⁶ Výsledky demonstroval na srovnání dat Ústředního statistického úřadu o stavu zemědělské výroby z let předokupačních (1937–1938) a stavu z období bezprostředně po okupaci (1945–1946). Jak sám uvedl, chtěl se tím vyhnout problematické výpovědní hodnotě dat z let nacistické okupace vzhledem k existenci rozsáhlého černého trhu. Na základě těchto údajů interpretoval důsledky okupace pro české zemědělství jako velmi tíživé (poklesy stavu zvířat, jmenovitě vepřů o 34,6 %, pokles výkonnosti v živočišné výrobě téměř o 50 %). Tento pokles zemědělské výroby Jaroslav Pátek blíže nevysvětlil, ačkoliv je zjevné, že si možné příčiny tohoto trendu jasně uvědo-

13 Pavel Maršálek, *Protektorát Čechy a Morava. Státoprávní a politické aspekty nacistického okupačního režimu v českých zemích 1939–1945*, Praha 2002; Jaroslava Milotová, *Heydrichova správní reforma v kontextu správněpolitického vývoje českých zemí v letech nacistické okupace*, disertační práce, FFUK, Praha 1988; Stanislav Šisler, *Příspěvek k vývoji a organizaci okupační správy v českých zemích v letech 1939–1945*, Sborník archivních prací 13 (č. 2), 1963, s. 46–95; týž, *Studie k organizaci a působnosti nacistické okupační správy v českých zemích v letech 1939–1945*, Sborník archivních prací 22 (č. 1), 1972, s. 183–220.

14 Jiří Novotný – Jiří Šouša, *Banka ve znamení zeleného čtyřlístku. Agrární banka 1911–1938 (1948)*, Praha 1996; týž, *K úvěrování českého zemědělství v letech 1939–1945. Agrární neboli Zemědělská banka v době okupace*, in: B. Rašticová (ed.), *České a slovenské zemědělství v letech 2. světové války*, Sborník příspěvků k mezinárodní konferenci konané ve dnech 17. a 18. 4. 1996 v Uherském Hradišti, Studie Slovákého muzea 1, Uherské Hradiště 1996, s. 85–89.

15 Leopold Chmela, *Hospodářská okupace Československa, její metody a důsledky. Znalecký posudek v procesu s K. H. Frankem*, Orbis, Praha 1946, s. 77–89; *Státní hospodaření za války a po revoluci, Výklad ministra financí Dr. Vavro Šrobára k státnímu rozpočtu za rok 1946 a původní zpráva ministerstva financí*, Praha 1946, s. 77.

16 J. Pátek, *České zemědělství*, s. 77–83; týž, *Zemědělství za okupace*, s. 182–183.

moval – tj. nedostatek mechanizačních prostředků, opotřebení strojů a náradí, nedostatek hnojiv, zhoršení kvality základních stád hospodářských zvířat, nedostatek pracovních sil i válečné škody. Vyhodnocení údajů před a po skončení okupace v podstatě znemožnilo interpretovat důsledky nacistické zemědělské politiky v protektorátu: tímto způsobem zůstaly zcela opominuty určité vývojové tendence – zachycení dynamiky vývoje okupačních let, specifík vývoje okupovaného pohraničí a vnitrozemí, nemluvě o skutečnosti, že se na stavu hospodářství celého území, zemědělství nevyjímaje, významně podepsaly události v závěrečné fázi války, válečné operace a přechod osvobozeneckých armád.

Podobný obraz o stavu zemědělství a o zemědělské výrobě v letech nacistické okupace podal i Václav Průcha a Jaroslav Šprysl. Václav Průcha, který výsledky svého bádání prezentoval v osmdesátých letech i na mezinárodní úrovni,¹⁷ pracoval na rozdíl od J. Pátka se statistickými údaji pro protektorát. Mezi vybranými ukazateli zemědělské výroby vyčíslil pokles objemu zemědělské produkce ve srovnání let 1939 a 1944 – u obilovin téměř o 30 %, okopanin o 22 %, luštěnin téměř o 40 %. Pouze částečně byl tento pokles kompenzován nárůstem objemu produkce olejnin a přadných rostlin. V živočišné produkci zhodnotil výsledky jako propad téměř na 50 % (maso z porážek, počty porážek, výroba mléka, snůška vajec apod.).¹⁸ Možné příčiny tohoto poklesu Václav Průcha podobně jako Jaroslav Pátek sice obecně pojmenoval, avšak blíže nevysvětлил. V nezměněné podobě byl tento obraz o permanentním úpadku a neutěšeném stavu protektorátního zemědělství zakomponován i do nejnovější syntézy hospodářských a sociálních dějin v první polovině 20. století, vydané roku 2004.¹⁹

Náhled zprostředkovaný V. Průchou a J. Pátkem není v souladu s tím, co na počátku padesátých let 20. století naznačila obsáhlá práce německého historika Karla Brandta, která se komparativně zabývala nacistic-

17 Kongres hospodářských dějin v Budapešti v roce 1982 byl věnován problematice zemědělství v období druhé světové války. Viz Václav Průcha, *Landwirtschaft und Ernährung in der Tschechoslowakei während des 2. Weltkrieges*, *Studia Historiae Oeconomicae* 17, 1982, s. 87–100.

18 Celkový výkon protektorátního zemědělství se pokusil kvantifikovat Jaroslav Krejčí v rámci své širší studie věnované válečnému řízenému hospodářství v protektorátu, která byla otištěna v trojdielných dějinách východní Evropy v letech 1919–1975. J. Krejčí doložil klesající podíl zemědělství na tvorbě národního důchodu z 19,6 % v roce 1939 na 13,6 % v roce 1944 a pokles produkce ilustroval na poklesu objemu produkce 10 nejvýznamnějších položek (v roce 1943 o 30,7 %). Jaroslav Krejčí, *The Bohemian-Moravian War Economy*, in: M. C. Kaser – E. A. Radice (ed.), *The Economic History of Eastern Europe 1919–1975*, vol. II, *Interwar Policy, the War and Reconstruction*, Oxford 1986, s. 452–492.

19 Václav Průcha a kol., *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918–1992*, I. díl (1918–1945), Brno 2004, s. 482–484.

kou zemědělskou politikou ve vztahu k jednotlivým okupovaným územím. Tato práce zůstala domácími historiky zjevně nepovšimnuta, ačkoli jako jediná alespoň v základních rysech charakterizovala nejvyšší úroveň nacistické zemědělské správy v protektorátu (skupina „Ernährung und Landwirtschaft“ v rámci Úřadu říšského protektora) a rovněž šířeji vymezila charakter zemědělské politiky. Karl Brandt sice konstatoval pokles výkonnosti protektorátního zemědělství, celkově však nacistickou zemědělskou politiku v protektorátu interpretoval jako „one of the outstanding examples of german technical assistance and honest effort to achieve better organization and permanent improvements“, tedy „jeden z pozoruhodných příkladů německé podpory a ryziho úsilí dosáhnout lepší organizace a trvalého pokroku“. Toto tvrzení podpořil informacemi o říšském dovozu do protektorátu ve formě potravin, hnojiv, uznaných osiv, plemenných koní, býků, ovcí, vepřů i koz a traktorů.²⁰

Ačkoliv K. Brandt neuvádí zdroj těchto informací, jeho tvrzení o nacistickém „zvelebovacím“ úsilí v protektorátním zemědělství podporují i dílčí práce domácích zemědělských historizujících ekonomů, jmenovitě L. Loudila a Z. Kolečky. L. Loudil se zevrubně zabýval vývojem živočišné výroby v českých zemích v období let 1900–1945. Z jeho výkladu jasně vyplývá, že v letech nacistické okupace docházelo ke změnám, které dlouhodobě modifikovaly charakter chovného stáda (změny chovných plemen vepřů a koní).²¹ Tyto změny nehodnotí negativně. Z. Kolečka, který podrobně pojednal o ochraně rostlinné výroby v letech 1900–1945, nejenže nevnímal ostrou hranici mezi opatřeními v letech předmnichovské republiky a obdobím nacistické okupace, nýbrž chápal období nacistické okupace za jisté završení či korunovací ochrannářských iniciativ v zemědělské výrobě. Kvalitativní změnu spatřoval nejen v rozšiřování systému ochrany na větší množství nákaz či škůdců, především však v zavedení preventivních opatření (moření osiva).²²

Při hodnocení výsledků protektorátní zemědělské výroby v kontextu nacistického úsilí o exploataci Protektorátu Čechy a Morava se práce

20 Karl Brandt, *Management of Agriculture and Food in the German Occupied and other Areas of Fortress Europe*, Stanford 1953, s. 365 a 377.

21 Lumír Loudil, *Vývoj živočišné výroby v českých zemích v období monopolního kapitalismu (1900–1945)*, in: L. Loudil – Z. Kolečka, *Kapitoly z dějin zemědělství a lesnictví, Prameny a studie 25*, Praha 1983. Podobné údaje publikoval na konci okupace přední úředník protektorátního ministerstva zemědělství Siegfried Wiarda, *Chov hospodářských zvířat v Čechách a na Moravě*, Sběrka Lepší hospodaření, sv. 39, Praha 1944; týž, *Dobrá dojnice*. Sběrka Lepší hospodaření, sv. 64, Praha 1944.

22 Zdeněk Kolečka, *Vývoj ochrany rostlin 1900–1945*, in: L. Loudil – Z. Kolečka, *Kapitoly z dějin zemědělství a lesnictví, Prameny a studie 25*, Praha 1983.

domácích historiků v podstatě omezily na sumární bilanci obchodního styku mezi protektorátem a říší v letech 1939–1945. Údaje o dovezeném a vyvezeném množství produktů vyživovacího hospodářství nebyly konfrontovány s údaji z dalších okupovaných území, čímž takto prezentované informace ztratily na plastičnosti. Nepostiženy zůstaly změny ve struktuře dovozu a vývozu v jednotlivých letech a zcela bez komentáře byl ponechán na první pohled zajímavý údaj o výrazné pasivitě obchodní bilance protektorátu vzhledem k říši v zemědělském obchodě v roce 1941 (368,2 mil K). Ze zahraničních autorů podali zevrubnější informaci ohledně exploatace protektorátního zemědělství K. Brandt v již zmiňované práci z padesátých let a D. Eichholtz ve své práci z osmdesátých let.²³ Z údajů prezentovaných Brandtem vysvětluje, že Protektorát Čechy a Morava patřil v prvních třech letech mezi země s výrazným importem potravin z Německa a teprve v letech 1943 a 1944 se projevil exploatační úsilí. Importy tuků do protektorátu se nezastavily až do konce války a protektorát v tomto směru představoval mezi ostatními okupovanými teritorii naprostou výjimku. Při přepočtu dodávek masa (včetně živých zvířat), tuku a obilnin na „obilní ekvivalent“ („grain equivalent“) byla obchodní bilance protektorátu s říší v oblasti zemědělských produktů v prvních třech letech pasivní a stejně tak i v celkovém součtu pěti válečných let. Zjevně nejvýznamnější vývozní položkou v celém období okupace byl cukr.

Navzdory jistému oživení badatelského zájmu domácích historiků o protektorátní zemědělství, ke kterému došlo koncem minulého století a o němž svědčí sborník prací z vědecké konference v Uherském Hradišti v roce 1996,²⁴ je nutné konstatovat, že v naznačeném směru již nedošlo k zásadnímu posunu v bádání. Konference akcentovala tradiční témata pozemkové a osídlovací politiky (G. Novotný, J. Rychlík). Nové náhledy na problematiku přinesly studie Lubomíra Slezáka o představách československé exilové vlády v Londýně o poválečném uspořádání zemědělství, studie Vlastislava Laciny vztahující se k programu agrárníků střeoevropských zemí v londýnské emigraci za druhé světové války a již zmiňovaná studie Jiřího Novotného a Jiřího Šouši. Jedním z největších přínosů konference se stalo uvědomění si evropského rozměru

23 Dietrich Eichholtz, *Die Ausbeutung der Landwirtschaft der faschistisch besetzten Gebiete durch die Okkupanten und die Taktik der materiellen Korruption in Deutschland während des zweiten Weltkrieges*, *Studia historiae oeconomicae* 17, 1982, s. 153–171.

24 Blanka Rašticová (ed.), *České a slovenské zemědělství v letech 2. světové války*, Sborník příspěvků z mezinárodní konference konané ve dnech 17. a 18. 4. 1996 v Uherském Hradišti, Studie Slovákého muzea 1, Uherské Hradiště 1996.

a nutnosti vnímat protektorátní zemědělství v širším kontextu velkoprostorového hospodářství. Není totiž pochyb o tom, že v letech nacistické okupace procházelo hospodářství okupovaných zemí obdobnou transformací a řešilo i velmi podobné problémy, zároveň však v každém z těchto území nabývala nacistická politika specifických rysů. Nejnověji byla tato problematika zpracována v kolektivní publikaci pod redakcí Richarda Overyho *Die Neuordnung Europas*²⁵, ze starších prací nabídl zdařilou typologii studie polského historika W. Długoborského ohledně diverzifikovaného přístupu nacistů k jednotlivým okupovaným regionům.²⁶ Na nutnost tohoto širšího srovnání upozornila na zmiňované konferenci v Uherském Hradišti J. Burešová (paralely v postavení zemědělské výroby a zemědělců)²⁷ a V. Průcha (včlenění českého zemědělství do velkoprostorového hospodářství).²⁸ Některých specifických aspektů zemědělského vývoje se v době nejnovější dotkla rovněž D. Musilová ve svých studiích k problematice zásobování a výživy a řešení bytové otázky.²⁹

Bádání o zemědělství českých zemí, resp. zemědělství Protektorátu Čechy a Morava,³⁰ v mimořádně složitém období nacistické okupace je teprve na počátku. Dosavadní výzkum se jen velmi skromně opíral o primární pramenný materiál a ve většině případů zůstal omezen na

25 R. J. Overy – G. Otto – J. Houwink Ten Cate (Hg.), *Die Neuordnung Europas, NS-Wirtschaftspolitik in den besetzten Gebieten*, Berlin 1997.

26 Waclaw Długoborski, *Economic policy of the Third Reich in occupied and dependent countries 1938–1945. An attempt at a typology*, *Studia Historiae oeconomicae* 15, 1980, s. 179–212.

27 Jana Burešová, *Zemědělství v zemích ovládaných za 2. světové války Německem*, in: B. Rašicová (ed.), *České a slovenské zemědělství v letech 2. světové války*, Sborník příspěvků k mezinárodní konferenci konané ve dnech 17. a 18. 4. 1996 v Uherském Hradišti, Studie Slovákckého muzea 1, Uherské Hradiště 1996, s. 135–140.

28 V. Průcha, *Včlenění českého zemědělství do systému řízeného hospodářství*, s. 29–33.

29 Dana Musilová, *Zásobování a výživa českého obyvatelstva v podmínkách válečného řízeného hospodářství (1939–1945)*, Slezský sborník 89, 1991, s. 255–265.

30 Následující výklad vychází z přesvědčení, že Protektorát Čechy a Morava byl formálně, právně i institucionálně samostatným, svébytným ekonomickým celkem a jako takový měl i svou vlastní hospodářskou politiku. Tento přístup je aplikován pro celé období nacistické okupace, a to navzdory skutečnosti, že v pozdějším období byla autonomie výrazně rozměňována a některé atributy samostatné ekonomiky byly eliminovány (zřízení celní unie, opatření „totální války“). Problematice protektorátní autonomie byla ze strany odborné veřejnosti věnována již značná pozornost. Blíže viz literatura pozn. č. 13; srov. též Detlef Brandes, *Češi pod německým protektorátem. Okupační politika, kolaborace a odboj 1939–1945*, Praha 1997 s. 48–51; Jan Tesař, *K problému nacistické okupační politiky v protektorátu v r. 1939*, *Historie a vojenství* 18, 1969, s. 40–75; týž, *Poznámky k problémům okupačního režimu v tzv. protektorátu*, *Historie a vojenství* 13, 1964, s. 153–191 a 333–385; Jaroslava Milotová – Miroslav Kárný, *Od Neuratha k Heydrichovi (Na rozhraní okupační politiky Hitlerovského Německa v „Protektorátu Čechy a Morava“)*, Sborník archivních prací 39, 1989, s. 281–394.

dílčí výsek celé problematiky (politika pozemková a osídlovací). Závažnost tématu je ale nesporná. Význam zemědělství coby základního národohospodářského sektoru s úzkou vazbou na výživu obyvatelstva byl umocněn faktorem války (všeobecný materiální nedostatek) a dále kladením požadavků na autarkii, resp. exploataci tohoto území ve prospěch nacistického Německa (autarkně-exploatační politika). V nacistické terminologii „zemědělství“ a „výživa“ byly nahlíženy jako jeden celek. Jednalo se o samostatně spravovanou oblast, která v sobě soustředila široké záležitosti zemědělské výroby, válečného vyživovacího hospodářství (řízení trhu) a dovozu a vývozu zemědělských produktů. Vně této linie zůstávala oblast lesnictví jako specifické zemědělské odvětví, svým charakterem a podstatou zcela odlišné od většiny zemědělských odvětví. Rovněž záležitosti pozemkové a osídlovací, které byly v letech nacistické okupace určovány primárně germanizačním záměrem, vykrytalizovaly ve zcela samostatnou linii protektorátní zemědělské politiky, vedenou odděleně od dalších zemědělských a vyživovacích záležitostí.³¹

Zvolený zorný úhel pohledu – protektorátní zemědělství jako objekt nacistického zájmu – do značné míry determinuje pramennou základnu. Vybízí k badatelskému vytěžení písemností vzniklých činností německé okupační správy v protektorátě, především spisů Úřadu říšského protektora a Německého státního ministerstva, které jsou uloženy v několika samostatných fondech Národního archivu v Praze. Poznání správních mechanismů, které měly zajistit realizaci nacistických hospodářských cílů v okupovaném prostoru českých zemí, umožní nalézt těžiště formování protektorátní zemědělské politiky a blíže tak osvětlí praktické fungování protektorátní autonomie na úseku zemědělství. Právě materiály dochované ve spisech Úřadu říšského protektora umožňují organizační a částečně i personální rekonstrukci skupiny Ernährung und Landwirtschaft, která v oblasti svého působení stála na vrcholu okupační správy. Jsou významným svědectvím o náplni její činnosti a dávají spolehlivě nahlédnout do vzorců jednání mezi nejvyšším okupačním orgánem v protektorátě na straně jedné a říšskoněmeckými a autonomními orgány protektorátu na straně druhé. Zcela unikátním zdrojem se v tomto ohledu vedle písemností skupiny Ernährung und Landwirtschaft Úřadu říšského protektora (Německého státního ministerstva) jeví dokumenty uložené v oddělení nacistických fondů v Bundesarchivu v Berlíně. Ve spisech Říšského ministerstva zemědělství a výživy (Reichsministerium für Er-

31 K definici zemědělství, agrárního komplexu a úloze zemědělské politiky Věra Bečvářová, *Zemědělská politika*, Brno 2001, s. 16–18, 37–40.; též, *Zemědělství v agrobiznisu. Základy agrární ekonomiky a politiky*, Brno 2005, s. 5–12, 30–33.

nahrung und Landwirtschaft) se dochovaly zápisy z přípravných jednání v Berlíně a v Praze, při kterých krystalizovaly plány na zavedení systému řízeného hospodářství v protektorátním zemědělství a pro období totální mobilizace mají vysokou výpovědní hodnotu jednání ohledně plánovaného dovozu a vývozu zemědělských produktů do a z protektorátu.

Dochované spisy protektorátního ministerstva zemědělství³² vypovídají až překvapivě málo o organizační špičce okupačního aparátu v protektorátě (E+L ÚŘP), jsou však významným svědectvím o fungování systému řízeného hospodářství, který byl do protektorátního zemědělství zaveden na podzim roku 1939. Je žádoucí zodpovědět otázku, jakou roli sehrály německé orgány při výstavbě systému řízeného hospodářství, do jaké míry navazoval tento systém na existující správní struktury a zda byl inspirován říšskoněmeckým vzorem (přechodné struktury, aplikace říšskoněmeckého vzoru). Právě analýza fungování nikoliv pouze špičky zemědělské správy v protektorátě (ÚŘP–MZ), nýbrž i nižších úrovní v rámci systému řízeného hospodářství (ministerstvo zemědělství – trhové svazy – privilegované obchodní společnosti) je předpokladem k hlubšímu poznání procesu podřízení protektorátního systému řízeného hospodářství okupačním zájmům, tedy jeho instrumentalizace a germanizace.

Při analýze systému řízeného hospodářství naráží výzkum na limity pramenné základny. Písemnosti českomoravských trhových svazů, z nichž se ve většině případů dochovala pouze torza, mají jen omezenou výpovědní hodnotu.³³ Výjimku tvoří fond Výsadní obilní společnosti, nositelky obilního monopolu z éry předmnichovské republiky. Zde se dochovaly zápisy jednání statutárních orgánů i úřední korespondence z let nacistické okupace, které umožňují zachytit modifikace v rozhodovacích mechanismech společnosti i personální změny, které je doprovázely. Mimo jiné vypovídají tyto písemnosti o činnosti zvláštního pověřence říšského protektora pro obilní hospodářství, jehož činnost však významně přesáhla deklarovanou funkci okupačního dozoru. Ze spisů Krajského soudu obchodního v Praze lze vytěžít, byť v poněkud koncentrované podobě, i základní údaje k vývoji privilegovaných obchodních společností zastřešujících protektorátní distribuční systém. Zde dochované firemní spisy umožňují sledování a vzájemné porovnání základní

32 Jedná se o fondy Ministerstva zemědělství: Presidium 1918–1945; V. Sekretariát protektorátních ministrů zemědělství 1938–1945 a IV. Tisková dokumentace 1939–1951.

33 Pro účely práce byly využity dva z dosud neinventarizovaných fondů tzv. českomoravských trhových svazů – Českomoravský trhový svaz pro mléko, tuky a vejce a Českomoravský svaz pro hospodaření obilím.

organizační, personální a vlastnické změny nejen privilegovaných obchodních společností, nýbrž i jejich společností podílnických.³⁴

Vzhledem k tomu, že drtivá většina opatření zemědělské politiky v rámci systému řízeného hospodářství nabyla charakteru plošných vyhlášek a nařízení, zcela zásadní zdroj pro poznání charakteru protektorátní zemědělské politiky tvoří právníké řady – *Věstník říšského protektora (Verordnungsblatt des Reichsprotectors in Böhmen und Mähren)*, *Sbírka zákonů a nařízení Protektorátu Čechy a Morava* a *Úřední list Protektorátu Čechy a Morava*. Pouze na úrovni *Sbírky zákonů a nařízení* tvořila nařízení cílená do oblasti zemědělství a výživy více než 50 % v každém z okupačních let, což podtrhuje význam direktivního řízení v oblasti zemědělství – systém řízeného hospodářství představoval hlavní nástroj realizace okupačních cílů v protektorátním zemědělství. Jádro výzkumu spočívá v analýze opatření přijatých za účelem maximalizace a optimalizace produkční funkce protektorátního zemědělství a jejich bezprostředního dopadu na zemědělskou výrobu. Ve středu zájmu stojí systém tzv. povinných a smluvních dodávek (povinné osevy, kontingentace živočišné výroby), které se staly hlavním nástrojem ovlivňujícím strukturu zemědělské výroby, a dále opatření v oblasti pracovních sil, opatření cenové politiky (prémiový systém) a široké spektrum opatření intenzifikačních – mechanizace, chemizace a technické zlepšování půdy, šlechtitelství a plemenářství, zásobování krmiv a „ochrana“ rostlinné a živočišné výroby.

V neposlední řadě sehrály konstruktivní úlohu při zpracování tématu materiály úřední statistické povahy, které dokumentují stav zemědělské výroby. Pro protektorátní období jsou zásadní data Ústředního statistického úřadu, který publikoval výsledky svého šetření ve *Statistickém zpravodaji* a *Statistické ročenice* (Statistisches Jahrbuch).³⁵ Zemědělský ústav účetnicko-spravovředný, který prováděl statistické šetření v oblasti zemědělství v období předmnichovské republiky, byl v období okupa-

34 Firemní spisy jsou soubory písemností zasílané na příslušný krajský soud společnostmi (resp. jejich právními zástupci), které se zakládají na obchodním právu. V ideálním případě obsahují všechny základní informace o vývoji jednotlivých firem v období od jejich založení až do jejich zániku. Společnosti měly povinnost hlásit na příslušný krajský soud změny v představenstvu (jednatelé, správní rada), udělení a odejmutí prokury (zastupování společnosti), změny ve stanovách, kapitálové změny apod. Za výhodu lze označit fakt, že spis každé ze společností je založen na stejném typu materiálů a podává kvalitativně shodné informace („uniformita“ dokumentů). Všechny změny byly ve formě stručných anotací zveřejňovány v příslušných periodikách protektorátu (Úřední list Protektorátu Čechy a Morava).

35 Poslední *Statistická ročenka* vyšla v roce 1944. Doplnující charakter mají materiály archivních fondů Statistického úřadu (fond Státní statistický úřad v Národním archivu v Praze) a jeho berlínského protějšku Statistisches Reichsamt (Statistisches Reichsamt v Bundesarchivu v Berlíně).